— Солдатларны гышгыр бер верст узганчысылар.

Хәзер аразы ягы соң тугызмадыр инде, әле ике солдатлара кушарга кирәк иде, «Чекалин!», соңра Чекалин она дәвәт...

— Сәнә әлдурмаган. Пеләгәмбәрнә мәсәлә әвәзә әвәз дәвәт! Һәр дафә кәгыкуҗ бәхәнә бизә, Ләдә сәларгә! Ермәнләрләр Сүлеймәнны бәлә үәлешмәләрә чох олмуҗыр. Сүлеймәны ләкдәрләр да бу иди ки, үәбәүләр тулку кими горхар олан ермәнләр һәмишә һиҗлә или фәсад төрәәкләрләр.

Кечән дафә ермәнләрләр азәрбаҗчанлыларын давасынын сон ләҗәлдә Өһмәдәлылар, Курдамәмудлу, Арәҗәтлы обалары ләҗлага көчмәк үчүн, һарамыдан ләҗлар јолуна чыханда, хәбәр көлди ки, Корус ермәнләри барышыға бахмајарәг сөз гојдулар ки, Корусун јанында көчүн габағына кәссинләр. Сүлеймән һәмин бу он кими атлы или гараныдыр бир кечәдә

Илҗас ӘФӘНДИЈЕВ

Гачаг Сүлеймәнын өлүмү

чәлләмә јолу илә кедиб Корусун ғәбағындакы даға чыхарар ораны сөнкәр елә, Көмнә дағын зирвәсиндән Корус шәһәринин бүтүн ев-ләринә нүмә түтүрү. Она көрә дә Сүлеймән шәһәр ремсини хәбәрдар елә, өкөр ермәнләр көчүн габағына кәсә, ев-ләрдән чыханлары бир-бир бурдан дәнләјәчәкләр. Рәис билиҗи ки, бу сөзү Сүлеймән дејир! Она көрә дә кеч саг-саламат кечиб ләҗлага галхды...

Сүлеймән дөстәсиндә јаглыәнда-ли гачаг Рәшид кими, додагчалылы Мәһди кими, кәчә Ханалы кими иккиләр варды. Он доггузунчу или Шушанын јахынлыгындакы Өскүрән галасны гәфил тутан ермәни дашнакларына тармар елә җәһд ордан чыхарында, Јаглыәндан Рәшид төкбашына бир сөнкәрдән отуз дашнак гырмышды. Додагчалылы Мәһди үч јолдашы илә бәнди кәсәрәк Андранин гошунунун өлүдән чох ермәни солдатлыны јерлә јексан еләмишди. Инди Корус әһвалатына хатырларкән о, гәлбинин дәринликләриндә бу иккиләрә фәхр едирди. Сүлеймән өнү да билиҗди ки, бу иккиләр онун өзү кими кәсиб-кусуба тохунан дејиллər. Ат-мал өрҗусу дејиллər, Ахы инсафла десәк, онларын һеч бирләри ачлыгын, јохсуллуғун үзбәтындан, јол кәсиб күчләри чатан адамлары сојуб-таламаг үчүн гачаг олмајыблар. Кими намус үстүндә өвсәрләјән исә чар чиновникләринин, чар началныкларынын ермәни илә өлүмү олуб чамаата үчүдулары дивамы тисасыны алмаг үчүн түфәнк көтүрүб дағлара гачмышлыды. Инди өзләри кими мәгрур вә чәсур олан атларынын ағаг таппатысындан чәсәрләнә јахын кечмишләри китгаан јаглыәнләр илдырым сүр'әтилә Сүлеймәнин әсәнлиҗинә кечиб кедиҗәк. О кәһ бу тәрәдә руслара, ермәнләрә, ә о тәрәдә фарсланынын Иранә јахлары илә шәрдәгларын јерушларына хатырлајырды... Бу тәрәдә Шиәлдәки исти чөрәк ијнә тәкулуб көјмүш руслар дејир көрәк бизә тәбәсәсә. О тәрәдә да јахлар...

Чарыкы адамлары өмүр боју бизи өзләринә тәл еләјиб торпағымызы, дүшмәнә, о өгланы вурмаҗы Сүлеймәни јандырырды. Ахы, Сүлеймән она нејләмишди? Онун јахына нејләмишди? Нә үчүн хан истәјир ки, Сүлеймән о тәрәф гачмаҗ онун һаким олдуғу Азәрбајчан торпағына сығынанда, көрәк өзүнә да өјул ола? Ахы, Сүлеймән рус падшаһынын аҗалыгына, рус началныкларынын ләҗлагдан һесаб еләмәмәкләринә дөзмәҗәк өнүмү, о, топлу-пулемјотлу гошунун өфәсини өзү билмәҗә үчүн гачаг олмуҗуг. Јад дүшмәнә гул олмадығы үчүн гачаг елә. «Бос дејил, көрәк өзүмүзүкүнә да гул олам?»

Бу заман јүкүт иләјин ардынча көлән бир көндли гарагылдан јола чыхды. Сүлеймән атын башыны чөкиб дајанды. Јолдашлары да дајандылар. Сүлеймән јүкүн јанына ај көндли әти бир нәсәр салыб сорушду:

— А киши, һардан көлиб, һара кедирсән?

— Дәјирмана дән апарырам, Сүлеймән.

Сүлеймән мәәммәлә:

— Атдан-арабадан јохунду, тахылы иләјә јүкләмисән? — деди. — Сагмал һејванда да таҗ јүкләјөрләр?

Көндли деди:

— Дүз дејирсән, өзүмүн да јаман јиссимә көлир. Ахмаг иләјләрә! Кабәлчәгдә бу гара олсун. Арабам вар иди, кечән давада өкуларымы ермәнә өгурлајыб апарыб. Көлә имиш Сүлеймәнә өнүз да бәлмәјәчәк. Бу чар дәјмиш да индијәдәк гысырдыр.

Сүлеймән чөбиндән бир нечә гызыл чыхарыб көндлијә деди:

— Ала, бир чут өкүз алмага чатар.

Ај шәрәфли гызылы парылтысы, елә бил көндлинин көзләринә дә иҗыҗ көтирди. Гызыллары алараг деди:

— Өмрүм узун олсун, ај Сүлеймән! Дејәрләр кими вәрымышсан.

Сүлеймән деди:

— Өзүн дә елә билмә ки, бу пулар сојуҗчулуғудан-әәдәндыр. Буну Сүлеймән бир ан өгланы диггәтлә нәәрдән кечириб сорушду:

— Сән кимсән, кимләрдәнсән? Нәчәрик сәнә һарадан таныҗыр?

Өглан деди:

— Мән кәзәдкли Һачы Һүсејнин өглуҗам. Нәчәнликин әрвадына ат чапмаг, Арәзда бәрә сүрмәк өјрәдиҗәм.

Көәзл, јарашылы көнч өглан бунлу дејөндә Сүлеймәндан башга о бири гачаглар но үчүнсә кулуҗмәсәдләр. Сүлеймән бир годар сүкутдан сонра өглана деди:

— Нәчәрликә хәбәр вер ки, өз вахт истәсә гонаҗым олы билер.

Өглан хүдафиәләшләрә чөлд һәрәкәтләрә ата мәинә Арәзә тәрәф чапды. Бә о кедиҗәдә сонра әрәә сүкут чөкдү. Сонра гачаг Рәшид Сүлеймәндан сорушду:

— Сән дөгрудан ону гонаг кими гөбул етмәк истәјирсән?

— Дөгрудан... — деје Сүлеймән тәсдиг етди, сонра Рәшидин дүздан нараҳы гаҗдығынын һисс едәрәк әлаә еләди: — Дүздүнү дә олса, мәрәләјә мәрдәлиә чәкә өрмәзләјик...

Гачаг Рәшид гашгабалы:

— Мән бәлә кими сојутаҗылы олан бу сарыдәрәдә мәрәләјә инанмырам — деди. — Әскәрән галасын да ермәнләрә давадакы өнвалат јадындадыр?

Өлбәттә, о өнвалат Сүлеймәнын јадында идә. Рус забитә поручик Ленин күјә Рәшидә дөст олмуҗду. Ренин бәлә сәат да бәгаҗламышды. Амма Сүлеймәнын достләри өтүә гадәр дашнакы, башда Дәли Гәәл олмагла гыранда, Сүлеймән да ермәнләрә командалыг етмәкдә тәпәсинә дүз вурә өлдүрәндә мәәлум олду ки, бу командан һәмин Ленин имиш... Сүлеймән ону да бәлә дүздү ки, Гарабаг һөкмдары рәһмәтлик Ибраһим хан руслара дөстлуг еләмәк истәди. Чар кенерәлынын дүз-нөкәр гаршылады. Онлар да ханы өчкә јатдыглары јердә бүтүн әнләси илә бирликдә кулләбаран еләјиб гыдылар. Бајрам бә Шушада оҳујанда, о гыгрыным шәһидә өлмүш гочалар өнвалаты тәфсилаты илә она данышмышды, о да бир көәзл јаз ахшамы бунлары Сүлеймана бөлмәкдә иди. Гачаг Рәшидә рус кенерәлы Азәрбајчана түгун еләјәндә рәһмәтлик Чавад хан Ибраһим хана тәклиф еләјиб ки, она гаршы бирликдә вурушсунлар. Ибраһим хан гулаг ардына вуруб, Чавад хан тәк галмагына бахмајыб, оглу илә бирликдә сон нәфәсинә гәдәр руслара өкиш кими вурушуб, өкиш кими дә өлүб! Көрүнүр рәһмәтлик Ибраһим хан онда алданыб ки, руслара да өөз өкиш мәрдәнә көсәб еләјиб. Фикирләшә ки, рус чары онун өгутгил һөкмдар олмагына көмәк еләјәр. Ахы, хан бирдән јаралыларын да чөкиннәкдә... Бунә көрә да алданыш дыы... Гафгазда илк рус солдаты зүнүр еләјәнә кими, о вахт нисбәтән күчлү хан иди. Ибраһим хан көрәк нә васитә илә олурдуса олсун, о бири ханларда бирлашиб рус кенерәлынын бөлә сарһәддиндән узагда гаршылајыб, бизим торпаглара кирмәјинә јол вермәјәдә! Нә исә, о вахт рәһмәтликдор јаман сәһв едибләр...

Рәшид алван иллөмәли түтүн кисәсини чыхарыб папирос бүкө-бүкө јенә сорушду:

— Сүлеймән, сән демәк нөчәрликә гонаг гөбул етмәк истәјирсән?

Сүлеймән деди:

— Гөбул етмәсәк, онда елә бәлә дүшәр ки, горхдуг. Иннинчи дә фикирлишәр ки, Сүлеймән көлди, мән онун сөзү илә бәрә бәлә тохунмадым. Дөстлуғуму бөлдирмәк үчүн она һәдиҗә дә көндәрдим, јенә дә гачаг кими һөрөкәт еләјәр...

Арәҗа сүкут чөкдү. Сонра Сүлеймән:

— Јох, — деје әлавә етди. — Еиз мәрдләрјимизи кестәрмәјә бөлмәрик.

Рәшид деди:

— Онда өчәзә вер, о көлөндә биз өкиарда олаг...

— Елә мәсләһәтдир, — деје Мәһди дә тәсдиг етди.

Лалын дилин анасы бөлөр. Өнлөрә нә демәк истәдијини Сүлеймән баша дүшдү.

— Нечә бөлирсиз...

— Елә јахшыдыр, — деје Мәһди төкрар етди.

6.

Сәһәр јемәјиндән сонра гачаглар алачыгларын арасында өннөбир, үчөбир сөйбәт едирдиләр. Началникин көлмәјини көзләјирдиләр. Сүлеймән өз алачыгынын габағында төкчө дајанарағ папиросу чөкө-чөкө үфүгө бахырды. Нечә вахт иди ки, онунла Гарабаг ханы арасында үстүөртүлү нарәзылыг көрөнди. Хан, Сүлеймәнын һәрәкәтиндән нараҳы иди. Сүлеймән ханын малыканәсинә көлиб бу тәрәфдә она табе олдуғуну, сәдаәтини бөсдирмирди. Арәзын о тәрәфдә да, бу тәрәфдә да инсанлыҗы илә мөшһур олан бу гачаглы сәјаҳлығы хана агыр көлирди. Она көрә да Сүлеймән Гарадаг тәрәфә бахаркән дүшүнүрдү ки, бу рус началникин дүшмән да олса, ону сајыр. Өөз она гонаг көлмәк истәјир, Азәрбајчанлы Рәһим хан исә истәјир ки, Сүлеймән да көдө-жудә гуллуғлар кими чалыб-чапыб она бач көтирсин, онун гуллуғунда дурсун...

Бу заман узагдан, Араз тәрәфиндән бир дәстә атлы көрүндү. Сүлеймән дүрбүнлә бахыб гәбәгдә началники сөчди. Онлар кролилиәбә Араз боју узанан дағарын о бири тәрәфинә јенибә көрүнмәә олдулар. Сонра дағлар тәрәфиндән тә'лим алмыш началник чыхараг атын јорғасында Сүлеймаңы өрәркәнә дөгру көлмәә башлады. Мәһди:

— Сүлеймән! — деје сәсләнди.— Гонағын көлир.

Сүлеймән сакит ифадә илә:

— Көрүрәм... — деди.

Рәшид өлиндә түфәнк алачығдан чыхды:

— Биз галхдыг төпләрә.

Гачаглар түфәнкләрини көтүрүб тәхминән јарым верст арадакы олан төпәләрә чыхдылар. Сүлеймән началникин көлдијини көрүб фикирләшди ки, јәгин бизим өнүн тәрәфиндән там ајрылы олмағымызы үчүн белә тәк көлиб.

Мөтәбәр яшлары апарылан чадырда Сүлеймәнын арвады башга көлинләрә бирликдә плов һазырлајырды. Инә чавад олан төз көсдәкләри өрәкәјә сојуб кабабылыг дөгрәјирды.

Нәһајәт, началник өзүнә дахил олду. Инә чавад олан итләри саҳлә едөрәк началникин атыны тутуб јахында отә бағлајыр. Началник Сүлеймәнлы габағына јеңә өрәк кулә өкунла ол тутуйду. Сүлеймән зарафатла деди:

— Нечәрикә, гачаглары ичинә белә тәк көлмәјинә биз гијмәтлиндирик. Анчаг көрәк хаһишмызы да көтирдинмә. Көрәдә ки, биз гачаглар да достлуғу гијмәтләндирик.

— Кијакина өзү дә чох истәјирди. Анчаг халасы Тифлисдән бизә гәфил гонаг көлдијә үчүн, ону тәк гоју көлә билмәди,—деје көлүмсәјөрәк әлавә етди: — Галсын көлин дөфәјә...

Сүлеймән деди:

— Бујур, алачыг!

Началник мөтәбәр алачығынын гапысында аловаланан бөјүк очага ишарә илә көлүмсәјө-көлүмсәјө деди:

— Сизин гонаг өрәкәрләринизин бөлдијим үчүн, бизә өдөрәм ки, кабаб һазырлајыр көрүрләр. Кабаб һазыр олана гәдәр бир гәдәр көзәл, көзәл һавадыр... — сонра началник өз боја балача бир тапанча чыхарыб деди:

— Кијакина буну өглунуз Мәшәди Фирүзә јадигар көндәрә. Алманын ичинә гәдәр бир револвердир.

Сүлеймән тапанчаны алыб көзәрдин көчирди. Кечә бир сә дәмәдан көрә-ләрә гутуҗуг чыхарыб һавада тулаҗарәг һәмин тапанча илә һавада вурду. Сонра бир гәдәр аралыда дајанмыш он алты јашлы өглу Мәшәди Фирүзү чағырыб тапанчаны она верди.

— Афәрин! — деје началник гејри-әрәби һәјәчанла сәсләнди. — Елә јаҳшы ки, она бу тапанчаја чохдан бөлөдмишәмми.

Сонра онлар јаваш-јаваш Арәз боју узанан дағарын торәф кәтдиләр вә дағар боју кәзмәјә башладылар.

Сүлеймән фикирләширди ки, бу началник мәнә кими бәхтсыз көтирә. Биз да но исә јаҳшы бир өвәз вермәдик. Анчаг гачаг но версин ки, варыгы олсун?.. Бурә көлиб началникә јаҳшы ки, бу тапанчаны өзүмүн ичимдә ки, ачыг ки, бу тапанчаны өзүмүн өјрәтдиҗим хатырлады... Сүлеймаңын мәнзәрә гурмал үрәкәнин кичик бир гарданы — гашга көвәр дај әмәлә көлиб гачаг ки, кимә ахы јорғасында ај вә чыхармышды. Сүлеймә көнәр дағы хатырладыҗы бу торәф көлдә бир јаҳшы ки, ону начәрликә арвады көјанна-җа һәдиҗә версин...

Началник өз Сүлеймаңын өкиднлини тә'рифләјөрәк деје рди:

— Сизин һаттымызда Гафгазын һәр јериндә, һатта Петербурда да әфсанәләр данышырлар. Азәрбајчана көлмиш алмы рус забитләри да сизи тә'та бөлмәјибләр. Өкөр Русијада олсадыныз, чар сизә өрден верәрди, бу өкиднлијинизә көрә!

Сүлеймән сојуг ифадә илә деди:

— Мән о ордени көтүрмәздим!

— Нә үчүн? — деје началник маргала сорушду.

— Чүнки рус чары мәнә падшаһын өлдијини...

— Өз падшаһын олсајды, көтүрәрдинизә?

Сүлеймән гәрибә бир гәтгәјәтлә деди:

— Өз падшаһын олсајды, мән гачаг олмаздым.

Началник дүммәди.

Гачаглар исә төпәләрдин онлара тамаша едирдиләр. Дағарын обаҗа торәфи дүзөнлик, о бири торәфи исә јарган идә. Көәзлә бә'зи началник, бә'зи да Сүлеймән јарган сәмтә дурмуҗдуру. Гачаглар но үчүнсә бир-бирләри илә јох-ја данышмадан онлардын бу вар-кәлиси елә бил ки, өзләрә дә ајдын олмајан анлашылмаз бир һиссин тәәрәнә илә дигәтлә изләјирдиләр. Бир дәфә да Сүлеймаңын јену јарган душмәдә началникин оку гәфил јарган өтөләдијини, Сүлеймән јарган ашаркән күчлу атош ачылдығына, һәмин анда јаргандан да тәк бир күлә атылдығы-ны көрүб өшитдиләр.

— Намәрдләр Сүлеймаңы вурдулар! — Мәһди гышгырды.

Вә гачаглар бир анда төпәләрин јуҗуруб өкөрәк һәр бири өз атының үстүнө туланыб јарган торәф чапдылар.

Началник оку итәләјиб јарган учурында, гәфил ачылан јаҳлым атошун ешидөрәк бир ан, чөмк бир ан Сүлеймаңа елә көлди ки, дүзәнлик нарасында исә гәфил дөшүтә бир партлајыш олду, бир түфан гопду. Еә ки анда да аллөрини архасындан јеро дирәјиб, башлы бир аз дикәлдиб јухары баханда, началникин дағар боју гачмагыны көрәндә, аллаһы өнтитаг өөн ки ону руҗу оку реал һәгигәтә гајтарды. Вә Сүлеймаң ишин ки јерә олдуғуну анлајарағ фөвгә'дә бир чалдыкла чүхасынын алтындакы балача тапанчасы чыхарыб началникә вурду. Дигәтлә бахарағ онун да јарган јуварландығынына көрдү. Вә јалныз бундан сонра Сүлеймаң башны нечә илләрдә бөри гумрал үркө илә үзәриндә дүшмәнләрдән гисас алдығы ана торпағын үстүнө гојуб, көзләрини раһатча јумду.

Гачаглар төпәләрдин јарган илдырым сүр'әтилә чатыб јаргандан чыхан солдатлары аманысыз күллә басыб гырмышдылар. Шималдан кәлән рус солдатлары бизим бу јерләрдә башчылары вурулан кими, һәмишә өзләрини итирәрәк, өзләрини өлдөрмәдә өдә биллмирдләр. Инди да һеја адә. Һәр бир солдат гачыб чанына гуртармаг истәјирди. Гачаглары атын үстүндә тутмуҗ түфәнк үчүн тутуб, бир-бир онлары вурубә өшырмалары солдатлары елә дәһшәтә салмышды ки, онлар бир өзләр да өз биллмирдләр. Јаглыәндаҗы Рәшид һәр вуруб атдан салдығы солдата нифрәтлә бахыр, һәр дафә да вурулмуш солдатын үзүнө түпүрмәкдә иди. Ону да ичә гачаг Ханалы өзәнә солдаты көлдөрәндин вурурду, елә бил ки, башга јердә вурмаҗ онун үрәјини сојутмурду! Додагы чалыб Мәһди:

— Гојмајын ки намәрдларын бири да саламат кетсин! — деје гышгырды.

Саг галмыш солдатлар өзләрини һадрут дөлинә ермәни көндөнә сәлдәт сонра гачаглар тәрәфиндән вурулан јерә гајытдылар. Сүлеймаң началникин чәсәди илә јанашы галмышды. Сүлеймаң началникин чәсәдинә бахарағ бир торәф көлдә бир ан шапмага начал тапмамышдылар.

Сонра гачаглары вурдуларға јаралы бир солдат диндирилөндө өнвалаты белә данышмырды:

— Биз горарәндан чыханда бура на учун көлдијимизә билмирик. Анчаг поручик оку деминдә ки, начиб һөрби өмри јеринә јетирмәкдә. Гачаглары алачыгдан чыхарыб, началник бизләри ајрылды, биз исә поручикин өмри или јарганын һәмин јериндә көдөб алтда дүшүк. Сонра поручик бизә һазырлыг өмри верә-дөди: «—Дағарын үстүндөки јаҳын бәјүтәкә көлдуғумузы гөнөрдинизми. Анчаг гөфил бир адам јыхылан кими, биз јыхылана сөлдәмә этмәмалыјыг» Белә да елөдик.

Чар кенерәлынын, чар чиновникларынын он алтөрдән бири түтә бимөдикларын хаҳг гөһрәманы гачаг Сүлеймаң һагг дүнјасына белөчө кетди...

4 мај 1993.